

## **НЕТИПОВІ СОЦІАЛЬНІ РЕГУЛЯТОРИ В КОНТЕКСТІ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПОСТУЛАТІВ СЬОГОДЕННЯ: ВІД ТЕОРІЇ ДО ПРАКТИКИ**

Соціальне регулювання являє собою вплив суспільства на поведінку суб'єктів з метою упорядкування відносин та забезпечення соціального компромісу, здійснюється за допомогою системи спеціальних заходів і характеризується двома різновидами: індивідуальним і нормативним регулюванням. Мірою поведінки індивіда та критерієм оцінки цієї поведінки виступають в суспільстві саме соціальні норми.

Найважливіша риса суспільства полягає в тому, що воно являє собою систему взаємозв'язків різних індивідів. Взаємодіючи із суспільством, людина розвивається сама і розвиває свої соціальні, сутнісні властивості, тим самим стає особистістю та стимулює прогрес суспільства [1, с. 164]. Саме людину вважають системоутворюючим чинником (В. Селіванов і Н. Віденко) [10, с. 12]. Людина є суб'єктом становлення, функціонування та розвитку суспільних відносин.

З точки зору свого розвитку суспільство являє собою самоорганізовану систему. Соціум — це більш-менш стійкий баланс сил в умовах суперництва і співробітництва, конфліктів і домовленостей. Дієвість та стійкість такої системи як суспільство залежить від впорядкованості соціальних відносин, яке відбувається шляхом соціального регулювання. З цього огляду українські вчені надають наступне визначення поняття соціального регулювання: соціальне регулювання — це здійснюваний за допомогою системи спеціальних заходів вплив суспільства на поведінку суб'єктів з метою упорядкування відносин та забезпечення соціального компромісу [12, с. 265].

На етапі сьогодення кожна розвинена країна намагається впровадити на своїй території демократичні постулати, як такі, що повинні формувати основу буття наступних поколінь. ХХІ століття принесло у цивілізовані держави остаточне закріплення демократичного устрою, створило з нього домінуючу концепцію і тепер надзвичайно цікавим є вивчення впливу вже сформованих соціальних норм на процеси інтегрування тотальної рівності, влади народу у життя суспільства. Свобода особистості, юридична та соціальна рівність, охорона та захист прав і свобод — реалізацією цих положень, фактично, і є сьогодення демократія як ознака належного рівня державності у країні, зрілості та сформованості правової культури суспільства, його свідомості.

У цьому контексті дуже цікавим буде розглянути вплив нетипових соціальних регуляторів на формування демократії, як з точки зору юридичної теорії, так і практики, що, фактично, і становить основну мету представленої статті. Ці та суміжні питання раніше вивчали: С. Алексєєв, В. Бабкін, Б. Венгеров, О. Зайчук, О. Копиленко, Н. Оніщенко, Л. Спірідонов, Ю. Тихомиров, Ю. Шемшученко та ін.

Регулювання, з точки зору О. Лейста, — не єдина функція соціальних норм, відмінних від права. Вона — складова частина оціночного мислення, завдяки якому люди і колективи самовизначаються у суспільстві, орієнтуються в конкретних історичних умовах і адаптуються до них. Соціальні норми — це стабільні узагальнені оцінки ситуацій, відносин, дій людей, що повторюються в даному суспільстві, оцінки, що здатні впливати на поведінку людей і суспільні відносини [7, с. 264].

В цілому соціальні норми створюють цілісну систему регуляторів, за допомогою яких здійснюється вплив на свідомість та поведінку суб'єктів. Багатогранність соціального життя породжує різноманітність соціальних регуляторів суспільних відносин. Для їх ефективного застосування суттєве значення має системна класифікація, за якої окремі види соціальних норм розглядаються з різних сторін, і це дозволяє не тільки виділяти ці види норм, але й аналізувати їх різні функції в соціальній регуляції. Цілісна структура критеріїв системної класифікації запропонована українськими вченими, де виокремлюються наступні критерії: за способом виникнення (стихийні, свідомі); за суб'єктами прийняття

та охорони (приймаються та гарантуються державою, громадськими об'єднаннями, суспільством); за способом закріплення (усні, письмові); за сферою регулювання (традиції, звичаї, норми етики, естетики, моралі, культури, а також організаційні, політичні, релігійні норми та норми права) [12, с. 270].

Правове регулювання і відповідно правові норми є особливим видом в системі соціального регулювання, а його значення обумовлює необхідність окремого розгляду правового регулювання. Проблеми специфіки права у співвідношенні з іншими видами соціальних норм мають першочергове значення для конкретизації уявлення про його дійсне місце в соціонормативній системі і його справжньої ролі як регулятора особливого виду. При характеристиці взаємодії права з іншими соціальними нормами необхідно враховувати, що формальна рівність, як принцип права, має важливе значення, з погляду всіх інших (неправових) видів соціальних норм, всіх інших типів соціальної регуляції, але не в якості їхнього власного принципу [9, с. 385].

В залежності від ролі в регулюванні суспільних відносин виділяють типові і нетипові норми права. Зазначені вище типові норми права містять правила поведінки, що регулюють суспільні відносини безпосередньо. У нетипових (спеціалізованих) норм відсутні ті чи інші властивості, ознаки, об'єктивно притаманні класичній моделі норми права. Вони визначають базові основи правового регулювання, його цілі, завдання, принципи, визначають поняття і категорії.

Виходячи з уявлення про нетипові норми права, автори надають неоднаковий перелік нетипових норм. Серед нетипових норм соціального регулювання виділяють наступні:

- норми-принципи — закріплюють основні засади регулювання будь-яких відносин, зміст й особливості будь-якої галузі права;
- норми-цілі — проголошують цілі й завдання регулювання певних відносин даним нормативним актом;
- дефінітивні — дають визначення термінів, що використовуються у нормативному акті з метою правильного їх тлумачення;
- колізійні — встановлюють порядок вибору тієї або іншої норми з декількох правових норм, що регулюють ті самі відносини;
- оперативні — визначають момент і порядок вступу в силу нормативного акту, його дію в часі, у просторі та за колом осіб;
- норми-розрахунки — установлюють кількісні показники чого-небудь, яких повинні дотримуватися державні органи або громадяни.

Зазначимо також, що серед нетипових правових норм М. Матузов і О. Малько окремо виділяють правові презумпції й аксіоми, а також юридичні фікції, які у свою чергу потребують доволі глибокого дослідження в контексті впливу на формування постулатів сучасного права в правових системах [8, с. 216].

Термін «презумпція» походить з латинського *presumptio* — (припущення) — це припущення про наявність чи відсутність певних фактів, що спираються на зв'язок між фактами, які припускаються, та є такими, що існують, і це підтверджується життєвим досвідом. Презумпція є не достовірним фактом, а фактом, що припускається з великою ймовірністю і застосовується в юридичній практиці як засіб, що полегшує досягнення істини у вирішенні юридичної справи.

В основі презумпції — повторюваність життєвих ситуацій, що дозволяє із систематично повторюваних явищ припустити, що при аналогічних умовах воно також буде повторюватися. Такий висновок не достовірний, а ймовірний. Отже, презумпції мають можливий, прогностичний характер. Проте вони слугують важливим додатковим інструментом пізнання дійсності. Презумпції виступають як засіб, що допомагає встановленню істини. У цьому їх наукова і практична цінність.

Правові презумпції визначаються в літературі як закріплені в нормах права припущення про наявність або відсутність юридичних фактів. Ці припущення засновані на зв'язку з процесами, що реально відбуваються, і підтверджені попереднім досвідом [8, с. 237].

Найбільш характерні презумпції:

- презумпція знання закону. Априорі передбачається, що кожен член суспільства знає (або, принаймні повинен знати) закони своєї країни. Незнання закону не звільняє будь-кого від відповідальності за його порушення;
- презумпція невинуватості, відповідно до якої кожен громадянин передбачається чесним, добропорядним і ні в чому невинним, поки не буде у встановленому порядку доведено інше, причому тягар доведення лежить на тому, хто обвинувачує, а не на самому обвинувачуваному;
- презумпція справедливості закону; істинності та обґрунтованості вироку та деякі інші.

У приватному праві існує презумпція добросовісності поведінки особи: згідно з ч. 5 ст. 12 ЦК України, якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного здійснення особою свого права, вважається, що поведінка особи є добросовісною, якщо інше не встановлено судом. У літературі слушно зазначається, що ця презумпція базується на нормі Конституції, яка проголошує гідність людини (принцип гідності) найвищою цінністю (ст. 3 Конституції України), що відповідає та підтримує загальні постулати демократії сьогодення.

У публічному праві існує презумпція добросовісності законодавства (презумпція конституційності закону), яка ґрунтується на конституційному «принципі-ідеалі» правової держави. Іншим прикладом може бути презумпція добросовісності платника податків. У літературі обґрунтовується також існування презумпції процесуальної добросовісності — вважається, поки не доведено інше, що всі особи, які беруть участь у справі, користуються правилами добросовісно (принцип рівності) [11, с. 212-213].

Підсумовуючи, зазначимо, що категорія «добросовісність» має важливе значення в правовому регулюванні, є загальнолюдською цінністю, без якої право не може ефективно функціонувати. Принцип добросовісності, що є основою аналогічної презумпції, містить вимоги, які допомагають зняти або пом'якшити недоліки абстрактної та формальної природи права, наблизити його до ідеалів справедливості, рівності, свободи і гуманізму [11, с. 209].

Декілька слів про інші нетипові регулятори.

В загальному змісті під поняттям «аксіома» розуміється положення, що приймається без доказів; очевидна істина; твердження, прийняте на віру; очевидна, зрозуміла й безперечна істина, що не потребує доказів [13, с. 23].

Аксіоматичний метод — це спосіб побудови наукової теорії у вигляді системи аксіом (постулатів) і правил висновку (аксіоматики), що дозволяють шляхом логічної дедукції одержувати твердження (теореми) даної теорії [3, с. 28].

Правові аксіоми визначаються як самоочевидні істини, що не вимагають доказів. Їхнє значення в тому, що вони відбивають уже встановлені і достовірні знання. Це найпростіші юридичні судження емпіричного рівня, що склалися в результаті багатовікового досвіду соціальних відносин і взаємодії людини з навколишнім середовищем.

У загальній теорії права аксіоматичних положень досить багато, наприклад: що не заборонено, то дозволено; будь-який сумнів тлумачиться на користь обвинувачуваного; люди народжуються вільними і рівними в правах; закон зворотної сили не має; якщо обвинувачення не доведене, обвинувачуваний виправданий; влада існує тільки для добра. Як відмічають М. Матузов і О. Малько, аксіоми грають важливу регулятивну, прикладну і пізнавальну роль.

Підсумовуючи зазначимо, що правові аксіоми акумулюють правовий досвід людства, що є підставою для їх використання, так як це необхідно для впорядкування суспільних відносин, ефективності правового регулювання. В правових аксіомах, як підкреслив С. Алексєєв, проявляється націленість права на те, щоб «утвердити основи справедливості і правди, виключити можливість прояву свавілля і беззаконня, а головне — відобразити те різноманіття, той «дух», який властивий правовій матерії» [2, с. 98].

У перекладі з латинської «*fiction*» — видумка, вигадка. Під правовою фікцією розуміється положення, яке насправді не існує, але якому право надало значення факту. В юриспруденції це — особливий прийом, який є необхідним для певних практичних потреб, коли дійсність підводиться під якусь формулу, щоб потім із цієї формули зробити певні висновки. Фікція корисна, і тому вона закріплюється в праві. Фікції в юриспруденції мають довгу історію розвитку, вони широко використовувалися ще римськими юристами.

Як приклад, можна навести наступні положення, які закріплені у відповідних нормативних актах багатьох держав: громадянин може бути визнаний судом безвісно відсутнім, якщо протягом певного періоду немає відомостей про місце його перебування; днем смерті громадянина, оголошеного померлим, вважається день набуття законної сили рішення суду про оголошення його померлим.

О. Ул'яновська зазначає, що на доктринальному рівні правовою фікцією постає уявна теоретико-правова конструкція, за допомогою якої моделюються тенденції формування і розвитку неіснуючого у дійсності, але об'єктивно необхідного у праві (наприклад, «юридична особа»). На правотворчому рівні правова фікція виступає не лише засобом юридичної техніки, і тоді вона може міститись у гіпотезі чи диспозиції правової норми, а й у формі норми-фікції, інституту права [14, с.16].

Отже, правові фікції можна вважати атрибутикою справедливості, оскільки «юридична брехня», освячена необхідністю захищати інтереси найбільш вразливих верств населення, базується на загальнолюдських чинниках — уявленнях про добро та справедливість (наприклад, вираховування спадкової маси з урахуванням інтересів дитини, яка ще не народилася, а одна із спадкоємців на час відкриття спадщини є вагітною). По суті йдеться про конфлікт між формальною та змістовною справедливістю. Ця ідея походить ще від Аристотеля, який підкреслював, що право через свій загальний характер має бути доповнене особливою (вищою) формою справедливості — справедливістю окремого випадку («правдою»). Така поправка щодо правомірності є в певній мірі милосердям і добротою при виконанні справедливості [11, с. 64].

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок про те, що нетипові норми соціального регулювання, насамперед, правові презумпції, аксіоми, фікції складають важливу складову в загальній системі норм соціального регулювання, доповнюють класичні правові норми і допомагають вирішувати складні правові ситуації і колізії. Вони нерозривно поєднані з принципами сучасного права не тільки їх правовою значущістю, а, в першу чергу, моральним навантаженням, зв'язком з певними уявленнями про добро і зло в суспільстві. Взаємодія зазначених систем відбувається на рівні моральної основи правової демократично налаштованої системи, що відображає моральні принципи та настанови, а також у можливості правового закріплення положень, які мають суто моральний характер, у можливості охорони існуючих моральних настанов та категорій правовими засобами.

На сьогодні нетипові соціальні регулятори доволі сильно взаємозв'язані з демократичними постулатами права, бо здебільшого вони — фікції, аксіоми та презумпції — і закріплюють базисні установки сучасного ліберального світу, підвищують рівень захисту та охорони прав, поглиблюють розуміння тих чи інших юридичних питань і допомагають вирішувати відповідні правові колізії.

#### Використані джерела:

1. *Алексеев С.С.* Теория государства и права: [учебник] / С.С. Алексеев, С.И. Архипов, Г.В. Игнатенко; [отв. ред.: В.М. Корельский, В.Д. Перевалов]. — [3-е изд.]. — М.: Норма, 2004. — 484 с.
2. *Алексеев С.С.* Право и наша жизнь / С.С. Алексеев. — М.: Юрид. лит.; 1978. — 224 с.
3. *Большой энциклопедический словарь.* — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норит, 2000. — 1564 с.
4. *Гетьман Є.А.* Кодифікаційна техніка як різновид нормотворчої техніки / Є.А. Гетьман // Державне будівництво та місцеве самоврядування. — 2009. — Вип. 17. — С. 130-142.
5. *Горшенев В.Н.* Нетипичные нормативные предписания в праве / В.Н. Горшенев // Советское государство и право. — 1978. — № 3. — С. 113-118.
6. *Кругликов Л.Л.* О средствах законодательной техники в уголовном праве / Л.Л. Кругликов // Проблемы юридической техники в уголовном и уголовно-процессуальном законодательстве: [сб. науч. ст.]. — Ярославль: Изд-во Яросл. ун-та, 1996. — С. 3-7.
7. *Лейст О.Э.* Сущность права. Проблемы теории и философия права / О.Э. Лейст. — М.: Зерцало, 2008. — 340 с.
8. *Матузов Н.И.* Теория государства и права: [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. — М.: Юристъ, 2004. — 512 с.
9. *Нерсесянц В.С.* Общая теория права и государства: [учебник] / В.С. Нерсесянц. — М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1999. — 552 с.
10. *Селіванов В.* Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селіванов, Н. Діденко // Право України. — 2000. — № 10. — С. 10-20.
11. *Скаун О.Ф.* Теорія держави і права: [підручник] / О.Ф. Скаун; [пер. з рос.]. — Х.: Консум, 2001. — 656 с.
12. *Теорія держави і права.* Академічний курс: [підручник] / [за ред. О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко]. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — 688 с.
13. *Толковый словарь русского языка* / [под ред. Д.И. Ушакова]. — М.: Гос. ин-т «Сов. энцикл.» ОГИЗ; Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1993. — 873 с.
14. *Ул'яновська О.В.* Фікції в правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 — «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.В. Ул'яновська; Одес. нац. юрид. акад. — О., 2010. — 19 с.

#### Гольцова О. Є. Нетипові соціальні регулятори в контексті демократичних постулатів сьогодення: від теорії до практики.

В роботі проводиться дослідження нетипових соціальних регуляторів як специфічних норм в загальній системі соціальних норм. З'ясована особлива роль нетипових соціальних регуляторів в контексті формування належного рівня правової свідомості особи. Проаналізовано їх співвідношення з основоположними принципами права. Досліджено місце і роль цих регуляторів на сучасному етапі розвитку теорії права. Зроблено висновок про те, що нетипові норми соціального регулювання, насамперед, правові презумпції, аксіоми та фікції закріплюють базисні установки сучасного права: свободу особи, рівність тощо.

*Ключові слова:* аксіоми, фікції, презумпції, правове регулювання.

**Гольцова О. Е. Нетипичные социальные регуляторы в контексте демократических постулатов современности: от теории к практике.**

В работе проводится исследование нетипичных социальных регуляторов как специфических норм в общей системе социальных норм. Выяснена особая роль нетипичных социальных регуляторов в контексте формирования надлежащего уровня правового сознания человека. Проанализированы их соотношение с основополагающими принципами права. Исследовано место и роль этих регуляторов на современном этапе развития теории права. Сделан вывод о том, что нетипичные нормы социального регулирования, прежде всего, правовые презумпции, аксиомы и фикции закрепляют базисные установки современного права: свободу личности, равенство и т.п.

*Ключевые слова:* аксиомы, фикции, презумпции, правовое регулирование.

**Goltsova O. Non-typical social regulators in the context of democratic tenets of modernity: from theory to practice.**

In this paper we study non-typical social regulators as specific rules in the general system of social norms, found out the special role of non-typical social regulators in context of an adequate level of legal consciousness, analyzed their relationship with the fundamental principles of law, explore the place and role of these regulators at the present stage of development of the theory of law. It is concluded that the non-typical norms of social regulation, above all, legal presumptions, axioms and fictions fixed as base installation of modern law: individual liberty, equality, and so on.

*Key words:* axioms, fiction, presumption, legal regulation.

*Рекомендовано до друку відділом теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.*